

Pierre Bourdieu: *Questions de sociologie* Paris, 1980. Les Éditions de Minuit, 269.

Az 1930-ban született Pierre Bourdieu a jelenkor kiváló szociológusai közé tartozik. Vagy felelésben társszerzővel írt könyvei – melyek közül ez a tizenharmadik – világszerte ismertté tették a nevét. *A társadalmi egyenlőtlenségek újatermelődése* címmel 1978-ban a Gondolat Kiadó is közreadott egy válogatást írásaiból, így fölfogásáról szélesebb közönségünk is kapott tájékoztatást. Munkássága a rokon szakmák, sőt az átlagolvasó érdeklődésére is igényt tarthat, hiszen alapelve, hogy a szociológia más tudományágaknál közelebb áll a népszerűsítéshez. Itt ismertetett gyűjteményében különösen határozottan érvényesül e kiinduló föltevése, hiszen a kötet nem szakembereknek szánt szóbeli megnyilatkozások – előadások és beszélgetések – kissé átigazított szövegét tartalmazza.

Bourdieu marxista igényű kutató. A marxizmust nem hit kérdésének tartja, hanem tapasztalat és elmélet ellentétének gyakorlati megszüntetésével hozza összefüggésbe. Az elméleti igény következetes érvényesítése az ő szemében egyértelmű a tudományossággal. Ami ezzel szemben áll, az egyértelmű a szubjektivizmussal. A kétféle beállítottságot Bourdieu Marx és Bakunyin nevével fémjelzi. Elismeri, hogy e kettő állandó harcban áll egymással, de egy percig sem habozik kijelenteni, hogy ő melyik oldalon áll. A „szcientizmust” emlegető tudományellenességet károsnak mondja, s az esszéizálásban viderkiséget lát: szerinte más hagyományok nem ismerete teszi lehetővé idejétmúlt kulturális tevékenység fennmaradását. Elengedhetetlennek véli szaknyelv megteremtését, mivel az a meggyőződése, hogy bonyolult dolgokat csakis így lehet megfogalmazni. Nem osztja azoknak a nézetét, akik helytelenítik, ha egy tudós válogat az elődök örökségéből, ugyanis megítélése szerint a tudományban nincs szeplőtlen fogantatás. Éppen ezért nemcsak a tudománytörténetnek tulajdonít nagy jelentőséget, hanem a mindenkorai tudomány szociológiáját is létre akarja hozni. A művészetekkel foglalkozó társadalomtudományokra is kiterjeszti ezt az igényét. Magától értetődő igazsággént könyveli el, hogy a műalkotás közvetlenül nem hozzáférhető, a megértéséhez szükséges ismereteket valakinek a kezünkbe kell adnia. Nem tartja elhanyagolhatónak, hogy az ilyen szakértő tanácsadó, kalauzoló tevékenységéből él. A történelmet főként a kulturális intézményekben s a tudattalanban keresi. Azt állítja, hogy valamely tudományág történetét

mindenekelőtt azokból az előföltevésekből ismerhetjük meg, amelyeket senki nem tett kérdésessé. Ha ez valóban igaz, akkor a kutatónak igen nagy akadállyal kell szembenéznie: a cél nem más, mint annak a kifürkészése, amiről nem maradt följegyzés, amit elhallgattak.

Az elmondottak alapján érthető, hogy a francia szociológus a kérdézet, termékeny nehézségek teremtetését véli a kutatás lényegének. Elismeri, hogy a tudomány sok fölületességet érvénytelenít, de arra is emlékeztet, hogy a módszeres kutatómunka ábrándokat is szertefoszlat. Descartes szavaival: „Aki gyarapítja a tudományt, az növeli a bánatot.” Miféle ábrándokra is gondol Bourdieu? Néhány példából megsejthetjük, hogy nagy horderejű s elterjedt föltételezésekre gondol. Indokolatlannak minősíti lélektan, szociológia és néprajz különválasztását – e két utóbbi önállóságát egyenesen a gyarmati korszak szellemi termékének nevezi. Az egyéni vélemény és ízlés fogalmát is a téveszmék közé sorolja – társadalmi meghatározottságuk alapján. Másfelől viszont a közvélemény létét is tagadja, azt állítván, hogy a közvéleménykutatók olyan kérdéseket tesznek föl, amelyek sokakban föl sem vetődnek, amelyekre az emberek egy részének semmiféle válasza sincs. Valójában bármely adott helyzetben csoportérdekek s -vélemények harcával kell számolni, hiszen minél jobban foglalkoztat az embereket valamely kérdés, annál többféle válasz fogalmazódik meg bennük.

A kultúra intézményei közül változatlanul az iskola áll Bourdieu figyelmének középpontjában. Kiindulópontja ugyanaz, mint korábbi műveiben: az iskola nem egyszerűen ismereteket továbbít, hanem egyúttal a fennálló társadalmi viszonyok tartósítását is hivatott biztosítani. Az iskola tanulmányozása általánosításokat is lehetővé tesz: minden ismeretközlés a befogadás föltételein is múlik, sőt a közlés lényege nem magában az üzenetben, hanem a közlés lehetőségének társadalmi föltételeiben rejlik. Ahogyan az oktató legfőjebb abban lehet biztos, hogy meghallják, de abban már nem, hogy értik a szavát, ugyanúgy a kulturális jelenségek becsét általában nem önértékük, hanem a társadalmi szentesítés határozza meg. Ebből önként adódik a következtetés, hogy az alkotó is mindig megbízatást teljesít, s művének hatékonysága nemcsak a szerző és a befogadó művészi, de társadalmi kompetenciáján is múlik, ami egy sor összetevőre (nem, kor, vallás, társadalmi rang stb.) bontható fel.

Bourdieu „menet közben”, tehát sohasem végleges igénnyel határozza meg alapfogalmait.

Szaknyelvének kiindulópontját így írja körül: „Azonos tétért küzdő egyének vagy intézmények közötti objektív viszonyok játékerét nevezem mezőnek.” (197) Valamely mező létét a belső harc biztosítja, s a szociológusnak az a feladata, hogy megjelölje e küzdelem előidézőit. Bourdieu az előbb idézett mondat szellemében csakis objektív mozgatóerőkkel foglalkozik. Az egyént közösség egész életvitelét megszervező, gyerekkortól elsajátított magatartási és erkölcsi szabályrendszerként felfogott osztály-ethosz függvényeként szemléli. Az életstílussal, természetünkkel vált történelemmel rokonértelmű, tartós és áttelelezhető, elsajátított hajlandóságokról is azt állítja, hogy objektív körülmények vesik őket belénk. Sőt, az egyént meghatározó harmadik tényezőt, a jövővel kapcsolatos beállítottságot is a közösség önfenntartásának s önmegújításának esélyeiből származtatja. A három megkülönböztető jegy közül egyre inkább a habitust tartja elsődlegesnek – olyannyira, hogy újabb írásaiban az ethosz megjelölését mind kevésbé használja, mivel arra a következtetésre jutott, hogy az így elnevezett értékrendszert a habitus szervezi meg, az általa követett eljárásoknak is ez a rendező elve. Bourdieu szaknyelvének e fontos eleme némi rokonságban áll a kompetenciával, csakhogy mezőhöz, helyzethez, piachoz kötött. Az alapfogalmaknak e kölcsönös függősége jelenti a szociológus szemében az elméleti igény biztosítékát. A helyzet például a habitus kialakulását lehetővé tevő föltételek összessége, a közlés pedig a habitusnak és a piacnak a kölcsönhatásaként jön létre. A fogalmak állandó egymásra vonatkoztatásának köszönhető, hogy a szak kifejezések rendszere még akkor sem veszíti el belső összetartozását, amidőn egy-egy alkotórész kívülről, más tudományág összefüggésrendszeréből kerül át – mint a piac esetében, amely azt hivatott érzékelteni, hogy a termékek a kultúrában sem egyenlő esélyekkel indulnak, s az izlés elválaszthatatlan a javaknak ettől az osztályozottságától.

Amennyiben lenne olvasó, ki Bourdieu fogalomrendszerét csakis valamely állapot leírására hinné alkalmasnak, akkor nyomatékosan hangsúlyozni kell, hogy fölfogásában döntő szerepet játszik az osztályok mozgásáról szóló tétel. Valamely osztályban általában kialakul a világgal szembeni hiteszerű viszony, mely azután kizárja, hogy az uralkodó létfölfogás indokoltságát kérdésessé tegyék. Egy társadalmi válsághelyzet azután véget vet e hit egyeduralmának, s akkor a hit előbb magyarázatra szorul, azaz véleményné

alakul át, majd a választhatóság szintjére fokozódik le. Ebben a változásban mindig alávett osztály játssza a kezdeményező erő szerepét, hiszen ennek érdeke, hogy leleplezze az uralkodó hit önkényességét. A szemben álló felek viszonya fiatalság és öregség ellentétéhez hasonlítható, föltéve, hogy a fiatalságon nem életkori sajátosságot értünk, hanem egy harc tétjét látjuk benne, s az öregséget a jövőtlenséggel, a társadalmi hatalom elvesztésétől való félelemmel társítjuk: „Aki meghatározott erőviszonyok között (többé-kevésbé teljesen) a maguk számára tartják fenn valamely mező sajátos tőkét, az illető mezőn belüli hatalom és tekintély alapját, azok általában a megőrzés eljárásaihoz folyamodnak – a kulturális javak létrehozásának mezejére vonatkoztatva ez az orthodoxia védelmét jelenti –, míg a kevesebb tőkével rendelkezők (akik általában az újonnan jöttek, tehát a fiatalabbak) cáfoláshoz, eretnekséghez folyamodnak.” (115).

Bourdieu tanulmányai mindazok számára közvetlen hasznot jelentenek, akik műalkotásokkal foglalkoznak. A művészetszociológiával szemben két ellenvetést szokás fölhozni. Vagy azt kifogásolják, hogy csak a kulturális fogyasztásról tud számot adni, az alkotásról nincs mondanivalója, vagy arra hivatkoznak, hogy nem képes különbséget tenni nagy és kis művészi érték között. Ezeknek a kifogásoknak az érvénytelenítésére Bourdieu azt ajánlja, hogy a szociológus egyaránt foglalkozzék a mű társadalmi értékével és a művészek közötti viszonnal. A művet ugyanis szerinte nem egy alkotó, hanem a művészi tevékenység egésze hozza létre, s így a művészetszociológus a mező egész történetét kiolvashatja egy szövegből és annak utóéletéből.

Méltató soraink után aligha érhet a vád bennünket, hogy nem viseltetünk kellő tisztelettel Bourdieu munkássága iránt, amikor végső soron megállapíthatjuk, hogy egy belső ellentmondás csökkenti elgondolásainak működő képességét. Ő maga ugyan tisztában van azzal, hogy a szociológus mindig az általa megfigyelt része, előföltevéseit saját társadalmi helyzetéből lehet levezetni, de végkövetkeztetés helyett egyszerűen paradoxont fogalmaz meg, amidőn azt igényli a szociológustól, hogy egyszerre fogadja el és tagadja a társadalmat, melyben él. Tudja, hogy a megnyilatkozás értékét nem az egyén, de az intézmény adja, mégis károsnak nevezi a tekintély elvének érvényesülését. Mivel szerinte az értelmiségi mint a kulturális tőke birtokosa részét képezi az uralkodó osztálynak, a szabadság ábrándjához kell folyamodnia, ha azt akarja

észrevenni, minek a belátására készíti a történelem és az értelmiségi mező valamely adott időpontban és helyen. Magyarán, a jeles francia kutató föltételezi: a társadalomban egyedül az értelmiséginek adatott meg, hogy saját korlátait ismerje és túl is tegye magát rajtuk.

Szegedy-Maszák Mihály

Catherine Belsey: *Critical Practice* London–New York, 1980. Methuen, VIII + 168.

Lacan, Althusser, Macherey, Barthes – francia hivatkozások jellemzik újabban az angol irodalomtudomány egyik – erős – vonulatát. A New Accents sorozatnak ez már a második olyan kötete – Tony Bennett *Formalizmus és marxizmus* után –, amely az irodalomtudománynak (kritikának) eme újabb és igen nagy hatású iskolájával foglalkozik. Tony Bennett könyve csak utalt – nem is túl meggyőzően – azokra a törekvésekre, amelyek az irodalomkritikai tevékenységet ki akarják mozdítani a „Tudományosság és Objektivitás” feliratú összkomfortos eszme-bunkerből. Catherine Belsey könyvében ezt a „produktív kritikai gyakorlatot” kívánja bemutatni.

A könyv először számba veszi az irodalom elméletének néhány ma is hódító közhelyét, amelyeknek eredetét a XIX. század elejére, az ipari kapitalizmus korába vezeti vissza. Az „expresszív realizmus” néven nevezett elv az, amely mindezen közkeletű irodalom-képzetek mélyén meghúzódik; vagyis nagyjából a művészet mimetikus-kifejező felfogása, amelynek értelmében a szöveg egyidejűleg „ábrázol valamit” és „kifejezi a szerző viszonyát az ábrázolthoz”. Az új kritika, Northrop Frye elmélete és az olvasót a közép-pontba helyező különféle elképzelések mindmind ezen a közhelykoncepción próbálnak túlélteni. Belsey e törekvéseket egyaránt úgy értékeli, hogy sikertelenségek bizonyulnak: belül maradnak az „expresszív realizmus” kijelölt empirista-idealista kereteken; s a Saussure utáni jelentésemleletek rövid bemutatásával kívánja olvasóját elvezetni az irodalomkritika új útjaira.

A produktív kritikai gyakorlat mintegy kikövetel magának a szövegek egy új típusát, amely – a klasszikus realista szövegekkel szemben – *kérdő* és nem állító típusú; az eljárás pedig, amellyel ezekhez a polifón, nem-hierarchizált diskurzusokat tartalmazó szövegekhez közeledni kell, az nem a problémákat elfedő magyarázat, hanem a szöveg dekonstrukciója. A dekonstruk-

ció felfedi a szöveg mögött húzódo termelési módot és ideológiát, a két kifejezés minden értelmében, s ezek belső ellentmondásait. A dekonstruktív eljárás előhírnöke volt a barthes-i *Mitológiák*, és szép példája a követhetetlen Sarrasine-elemzés (*S/Z*). (Maga Belsey is tesz két rövid kísérletet a dekonstrukciós elemzésre; az igazat megvallva, a kétségkívül szellemes és érzékeny dekonstrukciókról nem nyilvánvaló, hogy éppen ebben a konceptuális közegben jöttek létre.)

Mi tehát ennek a kritikai gyakorlatnak a fő ellenlábasa? Belsey megfogalmazásában az az irodalmi lap-kritika vagy tanszék, tudományos műhely, amely a fogyasztói képviseltekhez hasonlóan osztályozza az (irodalmi) árucikkeket, bizonyos objektív tulajdonságaiknak (fogyasztható mennyiség, eltarthatóság, csomagolás, vitamintartalom) megfelelően; amely a termelő és a fogyasztó közötti harmónia megteremtésén és stabilizálásán munkálkodik. Ahogyan az ideológia feladata – Althusser szerint –, hogy saját, a kapitalista termelési mód feltételeinek újratermelésében játszott szerepét elrejtse, úgy ez a konvencionális irodalomkritika is ideologikus, amennyiben elfödi az irodalom termelési módját. Annak a klasszikus realista szövegnek a cinkosa ez a kritikai gyakorlat, amely az olvasót mint fogyasztót biztosítja a maga számára.

Fölmerül természetesen a kérdés – maga Belsey is jelzi, bár szembe nem néz vele –, hogy a „kopernikuszi fordulat” kritika-írója vajon fölötte állhat-e az ideológiának; hogy az ideológia, amely a termelési mód fenntartásának eszköze, mennyiben „sátáni elem”; hogy elgondolható-e egyáltalán olyan szöveg, amelyet ideáltípusként a produktív kritikai gyakorlat teoretikusai tartanak szem előtt? E problémákon el-
tőprengeni talán valóban nem ennek a könyvnek lett volna feladata, de valamennyi, a modern irodalomelmélet iránt érdeklődő irodalmáré. Vannak azonban Belsey egyébként hasznos és bő anyagismeretről tanúsodó könyvének egyéb hiányosságai.

Belsey kicsit túl könnyen intézi el a „németes” vonalt (a recepcióesztétikát, a hermeneutikát, a frankfurti iskolából kinőtt kommunikációs elméleteket), nem teszi igazán mérlegre, hogy ez és a Marxot olvasó Althusser nem a Freudot olvasó Lacan mennyiben kapcsolódik egymáshoz, van-e komolyabb köze az egyiknek a másikhoz. A jelentés Saussure utáni elméleteinél az angolszász pragmatikai beállítottságú elméletek (Wittgensteintől Grice-ig) ugyancsak kívül maradnak az ismertetés látókörén. Érdemes lenne továbbá